

HISTORICAL GEOGRAPHY AND CARTOGRAPHY OF UKRAINE IN MILITARY-STATISTICAL MATERIALS OF THE XIX CENTURY

Viktoria Nikichuk

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2761-0223>

Post-graduate student

of the Department of History of Ukraine

Odessa I. I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine

vnichuk@ukr.net

The article considers the development of historical geography of Ukraine and cartography on the example of military statistical materials of the Ukrainian provinces of the Russian Empire. The contribution of officers of the General Staff of the Russian Empire to the formation of historical and geographical research is analyzed. The article describes "Military statistical survey of provinces and regions of the Russian Empire" and "Materials for geography and statistics of Russia collected by officers of the General staff" as the main source of military statistical materials of the XIX century, which casually cover the issues of historical geography. The research topics concerned the issues of defining the boundaries of provinces, toponymy of the region, geography of the population and ethnic component of the region, and so on. The role of the cartographic component in the study of military officers is also clarified. Attention is focused on the development of topographic maps as a separate component of military research. A significant role in the development of these maps played the Head of the corps of topographers F. Schubert. It was under his leadership that a special 10-verst map of Western Russia was developed.

Key words: *historical geography, cartography, topography, Ukraine, General Staff.*

Вікторія Нікічук

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2761-0223>

аспірантка кафедри історії України,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

vnichuk@ukr.net

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ТА КАРТОГРАФІЯ УКРАЇНИ У ВІЙСЬКОВО-СТАТИСТИЧНИХ МАТЕРІАЛАХ ХІХ ст.

В статті розглянуто розвиток історичної географії та картографії України на прикладі військово-статистичних матеріалів українських губерній Російської імперії. Проаналізовано вклад офіцерів Генерального Штабу Російської імперії у становлення історико-географічних досліджень. Охарактеризовано «Військово-статистичний огляд губерній та областей Російської імперії» та «Матеріалів для географії та статистики Росії, зібрані офіцерами

Генерального штабу» як основне джерело військово-статистичних матеріалів XIX ст., які побіжно висвітлюють питання історичної географії. Також з'ясовано роль картографічної складової у дослідженнях військових офіцерів, зосередивши увагу на розробці топографічних карт під керівництвом Ф. Шуберта.

Ключові слова: історична географія, картографія, топографія, Україна, Генеральний Штаб.

На початку XIX ст. більшість етнічних українських територій входили до складу Російської імперії – Правобережжя, Поділля, Волинь, Лівобережжя, Слобожанщина та Південь. Вони утворювали дев'ять губерній – Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та Бессарабська область [2].

У зв'язку з цим постала проблема у комплексному дослідженні цих територій з різних аспектів – географічного, історичного, статистичного, військового, природничого, картографічного тощо. Саме в цей період активізуються історико-географічні дослідження військового напрямку, що першочергово ставили за мету вивчення можливих театрів військових дій, створення відповідних карт та опису конкретних територій. Передусім, ці дослідження пов'язані з постійною участю більшої частини регіону в військових діях.

Дослідженням ролі військових офіцерів Генерального Штабу у висвітленні описово-статистичних розвідок Російської імперії займалася І. Петрова, яка детально охарактеризувала діяльність Генерального штабу, проте з огляду матеріальної та духовної культури [20]. М. Глушков детально висвітлив історію військової картографії в Росії [13]. У 1963 р. М. Андреев присвятив кандидатську дисертацію «Географічні праці офіцерів Генерального штаба (1836-1868) та їх значення для розвитку географії в Росії», де головним чином висвітлив географічний аспект дослідження. Роль військових офіцерів у розвитку історичної географії України залишилася поза увагою дослідників.

Топографічна карта відігравала вагомую роль у підготовці військових офіцерів Російської імперії, оскільки в умовах військових дій саме карта була найбільш детальним документом, необхідним для орієнтування на місцевості. Тому вже на початку 1820-х рр. діяльність офіцерів Генерального Штабу була зосереджена на розробці топографічних карт імперії. Спеціально при Штабі було створено Корпус топографів, який очолив генерал-майор Ф. Ф. Шуберт. У відносно короткий термін було зібрано досить точні географічні та топографічні дані з усіх губерній імперії, що в подальшому і було відображено на карті. У 1826 р. розпочалася робота зі складання Спеціальної карти частини Західної Росії 10-верстового масштабу (її сучасну назва – Оглядово-топографічна карта Європейської Росії) [21]. До цього часу потреба в такій карті особливо гостро почала відчуватися не тільки у військовому, а й у цивільних відомствах, оскільки Столистова карта на той час уже сильно застаріла. Керівником робіт був генерал-майор Ф.Ф. Шуберт. При

складанні карти використовувалися практично всі наявні картографічні матеріали. Роботи зі складання і гравірування карти були завершені 13 років потому, а потім ця карта на 59 аркушах і трьох клапанах (полуаркушах) була видана [13]. Спеціальна десятиверстова Воєнно-топографічна карта Західної частини Російської імперії видана ним на 60 аркушах, кожен з яких детально відображує конкретну місцевість. Так, наприклад, Ряд 29, лист 7 зображує територію Бессарабської, Херсонської та Подільської губерній станом на 1916 р. На карті підписана значна кількість об'єктів, що дозволяє використовувати карту як цінний топонімічний матеріал [12].

Відтак Генеральний Штаб імперії орієнтує увагу офіцерів-геодезистів і топографів до збору описово-статистичної інформації по кожній з губерній загалом імперії, у тому числі й українських також. Вже 1 жовтня 1848 р. Військовий міністр затвердив «Програму для військово-статистичного огляду губерній та областей Російської імперії». Вона складалася з 6 розділів: «Відомості загальні», «Місцевість», «Мешканці», «Промисловість», «Освіта», «Відомості спеціальні». Відповідно до запропонованої програми планувалося надрукувати 18 томів, до яких повинні були увійти 80 описів губерній та областей (на жаль видані були лише 69). Не виданий був і 18-й том, який мав би висвітлити історію Східного Сибіру. Кожен з томів уособлював у собі певний адміністративний чи етнічний регіон, до складу якого зазвичай входило по декілька губерній, опис яких і був представлений окремими частинами. Кожен том розкривав історію окремого регіону та надавав характеристику військово-топографічному опису губерній та областей імперії, відомості про природні умови, шляхи сполучення, найбільші міста та відомості щодо населення [20, с. 174].

Українським губерніям відводилося декілька томів даної серії. Так, том 10 «Юго-Западные губернии» складався з трьох частин і був присвячений Київській (автор – підполковник Міньков), Подільській (штабс-капітан Твершинов) та Волинській губерніям (штабс-капітан Фрітче) [7-8]. Південна Україна розглядається власне в 11 томі «Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского», що подано в п'яти частинах – описи Херсонської (упорядники Рогалев, Вітте, штабс-капітан Пестов), Таврійської (автор підполковник Герсиванов) губернії, опис Бессарабської області (полковник Дараган), Катеринославської (штабс-капітан Драчевський), Землі Війська Донського (полковник Штюрмер) [3-6]. І відповідно том 12 «Малороссийские губернии» у трьох частинах розкривав історію Харківської (капітан Могульський), Чернігівської (полковник Міцевич) та Полтавської губерній (полковник Облеухов) [9-11]. Таким чином, у трьох томах та 11 книгах видання висвітлюється історія українських земель у складі Російської імперії.

«Военно-статистическое обозрение» за своїм змістом, у першу чергу, звертає увагу не лише на констатацію визначення територіальних кордонів, а й надає обґрунтування вигідності географічного положення. До того ж окреслення географічних кордонів чи об'єктів надається з

військових потреб та інтересів, наприклад, Херсонська губернія «омывается с юга водами Черного моря и составляет пограничный рубеж европейской России, что дает ей значение политическое, важность которого зависит от отношений Империи к порте Оттоманской» [3, с. 1-2]. А вже «Екатеринославская губерния, находясь почти в одинаковом расстоянии, как от границ с Турциею, так и от театра военных действий наших на Кавказе ...может служить местом формирования и расположения резервов. При войне с Турциею западная часть губернии, в особенности же Екатеринославский и Верхнеднепровский уезды, находящиеся по правой стороне р. Днепра, наиболее могут быть для сего удобны» [6, с. 2]. Отже, оскільки безпосереднє значення даного дослідження було направлене на військове використання територій, то й інформація подавалися відповідним чином. Зацікавлення викликають губернії, межі яких визначали і безпосередній державний кордон Російської імперії – Волинська та Подільська губернії. Саме ці губернії мали важливе стратегічне значення у військовій справі. Волинська губернія – це губернія, яка мала державні кордони з Польщею: «Границы Волинской губернии, за исключением реки Западного Буга (отдаляющего ее от царства Польскаго), реки Збруч (составляющей часть Галицийской границы) и реки Бужжа (составляющего малую часть границы между Волинскою и Подольскою губерниями) на всем остальном протяжении не имеют естественных рубежей». По друге, в губернія були певні особливості в демаркації державних кордонів, оскільки вона мала специфічну місцевість: «На севере, пограничная черта пролегает среди непроходимых болот и лесов Полесья... на западе и юге, она во многих местах проходит лесами, покрывающими отрясли Карпатских гор» [8, с. 3]. У зв'язку з особливостями географічного розташування Волинської губернії окреслювалися і місця для військових маневрів. Щодо Подільської губернії, то вона межувала з Королівством Галичина «от которого отделялася рекою Сбручем». До того ж у військовому плані ця губернія мала важливе стратегічне значення «важна в военном отношении при наступательных военных действиях России противу западной Европы и послужит того сборным местом, для войск юного края» [7, с. 1].

В даній серії досліджень також окремим розділом висвітлювалася історія найбільш визначних міст та детально розглядалася топонімію «Крепость Очаков, построенная на правом берегу Днепровского лимана, при устье его в Черное Море... в древности на этом месте был сарматский город Алектор» [3, с. 13]. Особлива увага зосереджувалася і на географію населення, зокрема вказувалося на географію поширення різних народностей на констатувалося на прикладі конкретних міст: «Комрат – болгарская колония на Ялпуге, в 60 верстах от Болграда и 80 от г. Кишенева» [5, с. 155]. Звичайно, надання широких відомостей про кожне місто можна пояснити необхідною освіченістю військових для орієнтування на місцевості та відповідно обізнаності різних топонімів об'єктів.

В цілому структура цих описів українських губерній здебільшого відповідала міністерській програмі, однак упорядники мали можливість корегувати їх програму і зміст виходячи зі специфіки регіону, наявних матеріалів та особистих уподобань. Прикладом цього може слугувати дослідження такого аспекту історико-географічних досліджень як історії населення. Так, у порівнянні Харківської та Подільської губерній, більш детально у порівнянні з описом Харківської губернії було висвітлено чисельний та соціальний склад місцевих мешканців, процеси міграції та рееміграції населення, природне зростання населення за певний хронологічний період тощо. А якщо звернути увагу на Бессарабську область, то значна увага у цьому напрямку зосереджена саме на етнічну складову регіону.

Вже протягом 1859-1868 рр. Генеральним штабом було зроблено ще одну спробу описово-статистичної розвідки губерній та імперії загалом. Проте, на відміну від попереднього військово-топографічного обстеження Російської імперії, описуванням територій керував з 1857 р. Військово-статистичний відділ департаменту Генерального Штабу. Для проведення нового обстеження та описування територій у роз порядку топографічних експедицій центральними органами влади були надані спеціальні інструктивні документи з переліком питань, на підставі яких передбачалося підготувати нові військово-топографічні описи. Усім офіцерам рекомендувалося використовувати спочатку тільки офіційні джерела: ревізькі казки, метричні книги, щорічні звіти губернаторів та казенних палат, окладні книги тощо. Усі зібрані матеріали потрібно було систематизувати відповідно до двох розділів, з яких повинен був складатися кожний опис: «Історичний нарис» та «Статистичний опис». Власне так було опубліковано 25 томів «Материалов для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», присвячені окремо кожній губернії імперії. Це стало важливою подією в розвитку історико-географічних досліджень оскільки, кожен том детально зосереджував увагу на історії кожної губернії чи області, звертаючи увагу на територіальні рамки, етнографію народів, проблеми освіти, релігії чи господарства, висвітлено особливості військового управління, тощо. Характерно, що вже на початку праці у кожному виданні подано історичну географію губернії чи області, що описується. Також, що характерно, у кожному томі додатково є загальна карта губернії [20, с. 175].

Загалом українським територіям було присвячено 5 томів «Материалів». Так, у 1862 р. у двох частинах було опубліковано відомості щодо Бессарабської області під редакцією А. Защука, Катеринославської губернії за редакцією В. Павловича [15-16]. Вже у 1863 р. надруковано том про Землі Війська Донського (М. Краснов), дві частини Херсонської губернії за редакцією А. Шмідта та тільки в 1865 р. був опублікований том опису Чернігівської губернії за редакцією М. Домонтовича [17-19]. Щодо іншої частини описів українських губерній, то вони так і не були зібрані та опубліковані, що було в першу чергу пов'язано з реорганізацією Військового міністерства у 1863 р. Після чого взагалі було поставлено

питання про доцільність проведення таких широкомасштабних заходів і відповідно Статистична комісія Військового міністерства після чергового вивчення ситуації, що склалася з обстеженням губерній і підготовкою описів, прийняла рішення про припинення з 1 липня 1864 р. описувальних робіт [20, с. 175].

Дослідженням Бессарабської області займався капітан Генерального штабу А. Защук, дійсний член Одеського товариства історії та старожилностей (ОТІС) та Одеського товариства сільського господарства Південної Росії, член-співробітник Імператорського Російського географічного товариства. Саме за його авторства у 1862 р. вийшло два томи, присвячені історії, описанню та населенню Бессарабської області. Вже в передмові до першого тому автор чітко вказує територіальні межі регіону: *«Нынешняя Бессарабия, т.е. страна, лежащая между реками: Днестром, Прутом и Дунаем»* [15, с. 1]. Більш детальну характеристику формування області надає розділ *«Историческое введение»*, що власне репрезентує область від моменту давньої історії до XIX ст. Характерно, що у роботі всі історичні події надані з огляду на географічну прив'язку та відповідну зміну територіальних рамок області. Наприклад, вказуючи на період давньої історії, зокрема, існування скіфів на цій території зазначено: *«Скифы заняли тогда весь прибрежный край от Дона до Дуная, со включением всей Бессарабии»* [15, с. 1]. До того ж при характеристиці формування області вже паралельно є спроби щодо місцезнаходження певних об'єктів. Так, зазначається, що *тодішній Аккерман за своїм місцезнаходженням співпадав з раніше існуючим містом Тирасом або Офіусом, який розташовувався при Дністровському лимані, на Бессарабському березі* [15, с. 2]. Також, паралельно з географічною прив'язкою, надано і опис заселеності краю у різні часи. І станом на початок XIX ст. територія Бессарабської області була приєднана до Російської імперії в результаті підписання Бухарестського трактату і відповідно в таких кордонах: *«Область... составила собственно из 3-х частей: I-я часть – присоединенная от Молдавии или бывших цынуты 1) Гречан, 2) Кодру, 3) Хаторничев, 4) Охрей, 5) Сорока и часть Ясского цынуты; II-я – от Турции: бывшие рай или христианские провинции, управлевшиеся до того особами нашими, с городами: Хотинном, Бендерами, Аккерманом, Рени или Томаровыми и Измаилом и III-я часть, известная под именем Буджака или собственно Турецкой Бессарабии»* [15, с. 10]. Також окремим розділом вказано на існування колоній Задунайських переселенців, болгарських та німецьких колоністів. У статистичному описі чітко вказується на проживання болгарських колоністів саме у 43 колоніях Буджаку, відповідно на території Аккерманського та Бендерського повітів [15, с. 499]. Та констатується, що саме болгари становили більшу частину колоністів, а вже решту склали вихідці з молдаван, малоросіян, арнаутів та так званих гагаузів [15, с. 501]. Також додається окремо список колоній станом на 1848 р. з розподілом на округи: Верхньо-Буджацький (19 колоній), Нижньо-Буджацький (19 колоній), Ізмаїльський (5 колоній). Окремий розділ присвячено німецьким колоніям, яких нараховувалося 24 та територіально розміщувалися в центрі Аккерманського повіту [15, с. 512-514]. За зразком

болгарських колоній наданий список німецьких колоній в Бессарабії з розподілом на округи та кількістю дворів, населення: Клястицький (10 колоній), Малоярославуцький (11 колоній), Саратський (3 колонії) [15, с. 519-520]. Тобто у томі охарактеризовано історико-географічні особливості Бессарабської області та надано детальну характеристику формуванню території, опису географії населення. Через рік після виходу «Матеріалів» А. Защук друкує статтю «Этнография Бессарабской области» у «Записках» ОПС. Стаття є дослівної копією розділу «Жители» з тому «Матеріалів» [14].

Окремою частиною А. Защук надає детальну характеристику Новоросійському козацькому війську, що існувало в Бессарабії з 1828 р.: *«В юго-восточной части Бессарабии, по средине Аккерманского уезда, в пустынных, маловодных степях Буджака, где до конца прошлого столетия кочевали дикие орды Ногайцев, поселено Новороссийское козачье войско»* [15, с. 529]. Автор характеризує поступове виникнення такого роду формування, відводячи початок його утворення ще на 1775 р., коли частина Запорозьких козаків після знищення Січі змушена була втікати на ці землі. У описі також вказується на зміну з часом кількісного складу, управління та повсякденного життя. Наприкінці другого тому у додатках до «Матеріалів» надана кольорова карта Бессарабської області, де крім територіального унаочнення області, надано поділ на повіти та межі розміщення болгарських колоній, кордони розміщення станиць Новоросійського козацького війська, тощо.

Слід зазначити, що описання Новоросійського козацького війська з більш детальними картами, описом населення, статистикою було складено раніше іншим офіцером Генерального штабу, наказним отаманом війська генерал-майором І. Гангартом. Це був рукопис під назвою "Памятная книга Новороссийского казачьего войска, 1858", на сьогодні він зберігається Одеській національній науковій бібліотеці [22]. Зауважимо, що І. Гангардт мав досвід таких праць, адже складав військово-статистичні описи Мінської, Київської, Лівонської та Курляндської губерній для Генерального штабу.

У 1863 р. в рамках серії «Матеріалів» вийшов двотомник присвячений Херсонській губернії під керівництвом підполковника Генерального Штабу А. Шмідта. В середині XIX ст. військовий за освітою, географ за покликанням, Олександр Оттович детально вивчав територію колишньої Херсонської губернії. Вихідною причиною досліджень була відсутність у Генерального Штабу Російської імперії даних щодо географічних особливостей територій, в тому числі й південних, де в найближчий час передбачалось ведення бойових дій. В січні 1859 року командування Штабу направило О. О. Шмідта до Миколаєва, звідки вже в квітні розпочалась річна експедиція з вивчення особливостей навколишніх територій. Результати досліджень були відображені на сторінках звітнього документа «Матеріали для географії и статистики России», над якими автор працював впродовж кількох років (1860-1863 рр.). На початку опису подано «Краткий исторический взгляд на Херсонскую губернию», хоча коротким його важно назвати, оскільки розміщений з 3 по 81 сторінках роботи. А. Шмідт у передмові чітко

наголошує на необхідності короткого історичного та географічного екскурсу Херсонської губернії для кращого розуміння розвитку. Визначаючи географічно розміщення губернії *«пространство, лежащее вдоль самой северной окраины Черного моря ... на восток за Днепр... с запада переходя за Днестр сливались с долиною Дуная»* [18, с. 1-2]. А вже в підпункті чітко визначено кордони губернії та вказане на сусідні губернії – Таврійська, Катеринославська, Полтавська, Київська, Подільська та Бессарабська область. Також до Херсонської губернії належав о. Березань, що знаходиться в морі, навпроти Березанського лиману. Варто зазначити, що опис кордонів губернії детально надано в географічному аспекті з зазначенням всіх річок та урочищ та вже у примітці до опису надано пояснення, де визначено, що саме у зв'язку з сусідством багатьох губерній важливо чітко визначати територіальні кордони, щоб у подальшому уникати непорозумінь і навіть надано приклад таких особливостей: *«в ежегодно издаваемом Ришельевским лицеем «Новороссийским календарем» от 1860 г. до сих пор читаем, что «Крюков посад Херсонской губернии, Александровского уезда. На самом деле. Как мы видели, граница земель окрестностей Крюкова вдается в Херсонскую губернию на 42 версты и еще в царствование Императора Александра Благословного земли эти причислены к Полтавской губернии»* [18, с. 83].

В історичному описі характеризується також історія заселеності краю, починаючи з таврів та кіммерійців, тим самим визначаючи складову географії населення. Говорячи про давньогрецькі поселення на території губернії проводиться реконструкція можливого місця їх розташування *«Одессос – на оконечности левого берега Тилигульского лимана, близ нынешнего с. Троицкого (Коблево); Скопули – близ с. Дуфинки; гавани Истриян – на оконечности правого берега Кюяльницкого лимана; гавани Исаиков – на месте нынешней Одессы...»* [18, с. 5]. Також у О. Шмідта окрім звичної характеристики кожній з народностей, що заселяють край, є підпункт, що стосується переселенню жителів в Херсонську губернії та Одеське градоначальство із інших країв – Київської, Катеринославської, Курської, Орловської, Калужської губерній та Бессарабської області. Так, саме з цих країв переселялися люди у пошуку роботи, оскільки, війна зробила цей край відомий для північних губерній Росії, як зазначає сам автор [18, с. 486].

До першого тому подано два плани *«Сечи козаков запорожских»* та *«Карта части течения реки Днепра»* з детальним позначенням островів та приток. В другому томі розміщена карта Херсонської губернії з позначками місцезнаходження болгарських, німецьких шведських, чорногорських, грецьких, єврейських колоній.

У 1862 р. під керівництвом капітана Генерального штабу В. Павловича було опубліковано том *«Матеріалів»*, присвячених Катеринославській губернії. На відміну від історичного опису Херсонської губернії, історичний опис Катеринославської досить короткий, лише декілька сторінок, присвячених опису території та кордонів губернії. За традиційною схемою, яка спостерігається у кожному з томів

«Историческое введение», яке прослідковує історію заселеності губернії. В історико-географічному аспекті територіального визначення губернії чітко визначені граничні губернії, які доповнені конкретними позначками: *«Первая и главная часть губернии граничит с севера: Полтавскою губерниею, отделяясь от нея реками: Днепром и притоком ея с левой стороны, рекою Орелью; Харьковскою губерниею, от которой отделяется небольшими реками: Орелькою, Бритаей со впадающей в нее с левой стороны Папельною, верховьями Самары, Торцом и Северным донцом; далее Землею Войска Донского, отделяясь от нея Донцом»* [16, с. 14]. В додатку була надана карта Катеринославської губернії, що унаочнювала територіальні розмежування губернії.

Також окремо подано детальну характеристику Азовському козацькому війську, яке перебувало у складі Катеринославської губернії. На початку обґрунтовуються передумови виникнення війська, вказуючи на знищення Запорозької Січі, коли значна кількість рушила до гирла Дунаю під владу Туреччини. Проте, як зазначається, це було не довго і деяка кількість, бажаючи повернутися на Батьківщину, отримала дозвіл на повернення від російської влади. І вже відповідно указом від 1832 р. Азовське козацьке військо розміщувалося «на казенных землях в Александровском уезде, при Азовском море; эти земли ... простираются от берега моря к северо-востоку. Они составляют часть бывшей некогда Кальмиусской паланки Запорожской вольности» [16, с. 344]. Також у додатках була надана карта Азовського козацького війська, з позначенням полків.

Статистичний опис Чернігівської губернії, що був опублікований у 1865 р. під керівництвом М. Домонтовича відповідав загальній схемі подібних описів інших губерній. Крім звичного визначення територіальних кордонів губернії, особливістю даного опису є достатня увага саме на детальний опис міст як загально статистичного характеру, так і окремо з економічного аспекту. Так, наприклад, місто Чернігів розглядається з точки зору історичного розвитку *«с 1654 г. с момента присоединения к России, его история находится в неразрывной связи с историей южной Руси или Украины»* [19, с. 592].

Таким чином, у зв'язку з суспільною та військовою необхідністю члени Генерального Штабу зробили значний вклад у розвиток картографічних та історико-географічних досліджень, започаткувавши серію видань схожих між собою «Военно-статистического описания Российской империи» и «Материалов для географии и статистики Российской империи». Військово-статистичні матеріали надають детальну характеристику як кожній губернії окремо, так і формують загальну картину розвитку українських губерній у складі Російської імперії на середину XIX ст. Не менш вагомий внесок було зроблено військовими картографами у розвиток картографічної справи. Карти, розроблені офіцерами Генерального Штабу унаочнювали їх статистичні дані, оскільки характеризувалися точністю та детальністю.

Джерела та література:

1. Андреев Н. В. Географические труды офицеров Генерального штаба (1836–1868) и их значение для развития географии в России: автореф. дис. ... канд. геог. наук / Н. В. Андреев. – М., 1963. – 18 с.
2. Бачинська О.А. Колонізація Південної України [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2007. - 528 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kolonizaciya_pivd_Ukr (останній перегляд: 22.12.2019)
3. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского : Ч. 1-5. Ч. 1 : Херсонская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1849.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского : Ч. 1-5. Ч. 2 : Таврическая губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1849.
5. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского : Ч. 1-5. Ч. 3 : Бессарабская область. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1849.
6. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 11: Новороссийские губернии, Бессарабская область и Земля Войска Донского: Ч. 1-5. Ч. 4 : Екатеринославская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1850.
7. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 10: Юго-Западные губернии : Ч. 1-3.– Ч. 2 : Подольская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1849.
8. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 10: Юго-Западные губернии : Ч. 1-3. – Ч. 3 Вольнская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1850.
9. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 12: Малороссийские губернии : Ч. 1-3. – Ч. 1 Харьковская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1850.
10. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 12: Малороссийские губернии : Ч. 1-3. – Ч. 2 Черниговская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1851.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи : Т. 1-17. – Т. 12: Малороссийские губернии : Ч. 1-3. – Ч. 3 Полтавская губерния. – СПб. : Тип. Деп. Ген. Штаба, 1848.
12. Военно-топографическая карта Российской Империи 1846–1863 гг., созданная под руководством Ф. Ф. Шуберта. – Ряд 29, лист 7.
13. Глушков В. В. История военной картографии в России (XVIII – начало XX в.) [Електронний ресурс]. – М. : ИДЭЛ, 2007. – 528 с. – Режим доступу: https://geportal.rgo.ru/geoteka/glushkov2007_21
14. Защук А. Этнография Бессарабской области // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 5. – Одесса, 1863. – С. 491–586.
15. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область в 2 ч. / за ред. А. Защука. – СПб.: Тип. Э. Веймара, 1862. – 582 с.
16. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / за ред. В. Павловича. – СПб.: Тип. департамента генерального штаба, 1862. – 396 с.
17. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Земли Войска Донского / за ред. М. Краснова. – СПб.: Тип. Департамента генерального штаба, 1863. – 596 с.
18. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния в 2 ч. / за ред. А. Шмидта. – СПб.: Военная типография, 1863. – 632 с.

19. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / за ред. М. Домонтовича. – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – 796 с.
20. Петрова І. Військово-топографічні описи ХІХ ст. як джерело з історії матеріальної та духовної культури українського народу // Науковий часопис НІГУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – 2008. – С. 172-181.
21. Специальная карта Западной части Российской Империи, составленная под руководством генерал-лейтенанта Шуберта. Масштаб: 10 верст на дюйм (1: 420 000). – 1832 г.
22. [И.Е. Гангардт]. Памятная книга Новороссийского казачьего войска, 1858// Одеська національна наукова бібліотека. Відділ рукописів.

References:

1. Andreev, N. 1963. *Geograficheskie trudy oficerov General'nogo shtaba (1836–1868) i ih znachenie dlja razvitija geografii v Rossii* [Geographical works of officers of the General Staff (1836–1868) and their significance for the development of geography in Russia]. *Candidate's thesis*. – Ph.D. thesis, Moscow. [in Russian].
2. Bachy`ns`ka O. A. *Kolonizaciya Pivdennoyi Ukrainy* [Elektronnyy resurs]. – [Electronic resource]. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kolonizaciya_pivd_Ukr [in Ukrainian]
3. 1849. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Novorossijskie gubernii, Bessarabskaja oblast' i Zemlja Vojska Donskogo :Ch. 1 : Hersonskaja gubernija*. Vols. 11. Ch 1. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
4. 1849. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Novorossijskie gubernii, Bessarabskaja oblast' i Zemlja Vojska Donskogo : Tavricheskaja gubernija*. Vols. 11. Ch 2. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
5. 1849. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Novorossijskie gubernii, Bessarabskaja oblast' i Zemlja Vojska Donskogo : Bessarabskaja oblast'*. Vols. 11. Ch 3. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
6. 1850. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Novorossijskie gubernii, Bessarabskaja oblast' i Zemlja Vojska Donskogo : Ekaterinoslavskaja gubernija*. Vols. 11. Ch 4. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
7. 1849. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Jugo-Zapadnye gubernii : Podol'skaja gubernija*. Vols. 10. Ch 2. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
8. 1850. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Jugo-Zapadnye gubernii : Volynskaja gubernija*. Vols. 10. Ch 3. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
9. 1850. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Malorossijskie gubernii : Har'kovskaja gubernija*. Vols. 12. Ch 1. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
10. 1851. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Malorossijskie gubernii : Chernigovskaja gubernija*. Vols. 12. Ch 2. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
11. 1848. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii : Malorossijskie gubernii : Poltavskaja gubernija*. Vols. 12. Ch 3. SPb. : Tip. Dep. Gen. Shtaba. [in Russian].
12. Shubert, F. F. red. *Voenno-topograficheskaja karta Rossijskoj Imperii 1846–1863 gg., sozdannaja pod rukovodstvom*. – Rjad 29, list 7.

13. Glushkov, V. V., 2007. *Istorija voennoj kartografii v Rossii (XVIII – nachalo XX v.)* [Elektronnij resurs]. Rezhim dostupu: https://geoportal.rgo.ru/geoteka/glushkov2007_21 [in Russian].
14. Zashhuk, A. 1863. Jetnografija Bessarabskoj oblasti. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, 5, s. 491–586. [in Russian].
15. Zashhuk, A. red. 1862. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nago shtaba. Bessarabskaja oblast' v 2 ch.* SPb.: Tip. Je. Vejmara [in Russian].
16. Pavlovich, V. red. 1862. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nago shtaba. Ekatarinoslavskaja gubernija.* SPb.: Tip. departamenta general'nogo shtaba. [in Russian].
17. Krasnov, M. red. 1863. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nago shtaba. Zemli Vojska Donskogo.* SPb.: Tip. Departamenta general'nogo shtaba. [in Russian].
18. Shmidt, A. red. 1863. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nago shtaba. Hersonskaja gubernija v 2 ch.* SPb.: Voennaja tipografija, 1863. [in Russian].
19. Domontovich, M. red. 1865. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nago shtaba. Chernigovskaja gubernija.* SPb.: Tip. F. Persona. [in Russian].
20. Petrova, I., 2008. Vijs'kovo-topografichni opisi XIX st. jak dzherelo z istorii material'noi ta duhovnoi kul'turi ukraïns'kogo narodu. *Naukovij chasopis NIGU imeni M. P. Dragomanova. Serija 6. Istorichni nauki.* s. 172-181. [in Ukrainian].
21. Shubert, F. red. 1832. *Special'naja karta Zapadnoj chasti Rossijskoj Imperii.*
22. [I. E. Hanhardt]. *Patyatnaya knyha Novorossyyskoho kazach'eho voyska, 1858.* Odes'ka natsional'na naukova biblioteka. Viddil rukopysiv. [in Russian].

Виктория Никичук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2761-0223>

Аспирантка кафедры истории Украины,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

Ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина

vnikichuk@ukr.net

Историческая география и картография в военно-статистических материалах XIX в.

В статье рассмотрено развитие исторической географии Украины и картографии на примере военно-статистических материалов украинских губерний Российской империи. Проанализирован вклад офицеров Генерального штаба Российской империи в становление историко-географических исследований. Охарактеризовано «Военно-статистическое обозрение губерний и областей Российской империи» и «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба» как основной источник военно-статистических материалов XIX в., которые освещают вопросы исторической географии. Также определена роль картографической составляющей в исследовании офицеров, сосредоточив внимание на разработке топографических карт под руководством Ф. Шуберта.

Ключевые слова: историческая география, картография, топография, Генеральный Штаб.

Отримано: 12.12.2019 р.